

حاضری، علی محمد و خلیلی، علی. (۱۳۹۳). بررسی آموزش شهروندی در برنامه درسی آشکار نهاد آموزش رسمی ایران. فصلنامه جامعه شناسی نهادهای اجتماعی، ۱(۳)، ۱۴۹-۱۳۱.

بررسی آموزش شهروندی در برنامه درسی آشکار نهاد آموزش رسمی ایران

علی محمد حاضری^۱ و علی خلیلی^۲

تاریخ دریافت: ۹۳/۱/۸

تاریخ پذیرش: ۹۳/۳/۲۸

چکیده

اصول شهروندی در فرایند جامعه‌پذیری با آموزش‌های خانواده شروع و در مدرسه به صورت جدی و رسمی پیگیری می‌شود. محتوای کتاب‌های درسی مصوب و مورد استفاده در مدارس می‌توانند بخشی از وضعیت آموزش شهروندی رسمی جوامع را نشان دهند. با توجه به این مساله، پژوهش حاضر به طور خاص در پی پاسخ به این پرسش‌هاست: تمرکز کتاب‌های درسی در خصوص آموزش شهروندی در ایران بیشتر بر چه موضوعاتی است؟ محتوای این کتاب‌ها بیشتر پیرامون تکالیف شهروندی است یا حقوق شهروندی و یا به صورت متوازن بر هر دوی آنها توجه دارد؟ سایر صور شهروندی چه سهمی در کتاب‌های درسی دارند؟ برای انجام این پژوهش از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. جامعه آماری تعداد ۱۳ کتاب درسی مصوب سال تحصیلی ۹۱-۱۳۹۰ شامل تعلیمات اجتماعی، تعلیمات دینی و فارسی از دوره‌ی راهنمایی و دین و زندگی و دانش اجتماعی از دوره‌ی دبیرستان بودند که تمام شماری شده‌اند. واحد زمینه، کتاب‌های درسی و واحد ثبت، پاراگراف تعیین شده است که با استفاده از جدول شناختی مولفه‌های شهروندی، تعداد ۶۶ مولفه استخراج شده است. نتایج نشان داده است رویکرد تکلیف‌محور ۵۷/۵۶ درصد و رویکرد حقوق‌محور ۲۱/۱۹ درصد از محتوای کتب درسی را به خود اختصاص داده‌اند. همچنین سهم شهروندی زیست‌محیطی ۹/۰۹ درصد، شهروندی جنسیتی ۱/۵۱ درصد، و شهروندی چند-فرهنگی ۴/۵۴ درصد می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: شهروندی؛ آموزش شهروندی؛ کتاب‌های درسی؛ نهاد آموزش و پرورش

^۱ - استادیار دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول)، majid6688@gmail.com

^۲ - کارشناس ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس، kh_ali_li@yahoo.com

بیان مسأله

شهروندی مانند هر مفهوم اجتماعی دیگر برآمده از مناسبات و روابط بین انسان‌ها در جامعه است. سامان اجتماعی نیازمند مراعات حقوق و تکالیف متقابل افراد در جامعه است. شهروندی دارای مبانی و اصولی است که توسط نظریه پردازان این حوزه صورت‌بندی شده است. مسأله پژوهش حاضر این است که اصول مبتنی بر دیدگاه‌های صورت‌بندی شده‌ی شهروندی، در ایران مشاهده نمی‌شود یا دست کم به شکلی کم اثر دیده می‌شود. بر طبق شواهد در ایران، مردم وظایف و تکالیف شهروندی خود را به گونه‌ای ناقص انجام می‌دهند و در مقابل به حقوق آنها نیز توجه چندانی نمی‌شود. به عبارت دیگر در ایران هم حقوق و هم وظایف شهروندی دچار کاستی و نقصان‌اند. افراد زباله‌های خود را در سطح شهر و معابر رها می‌کنند، تا جایی‌که به طور مثال شهرداری در شهری مانند تهران روزانه سه بار از سطح شهر زباله جمع‌آوری می‌کند^۱. رانندگان حقوق عابران را مراعات نمی‌کنند، شمار تصادفات رانندگی در اثر عدم توجه به قوانین بالاست، مالیات، عوارض و قبوض مصرفی با تاخیر پرداخت می‌شوند، تنها بخشی از مردم از حق بیمه برخوردارند، صاحبان کارخانه‌ها به آلودگی هوا و محیط زیست بی‌توجه‌اند، در ساخت و ساز شهری به حقوق ساکنان شهرها توجه نمی‌شود، ساکنان شهرها نیز نسبت به پاکیزگی و نگهداری اماکن و فضاهای عمومی کم‌توجه‌اند. به گونه‌ای که از پایین‌ترین سطوح تا متعالی‌ترین جنبه زندگی امروزی جامعه‌ی ایران بی‌مبالاتی نسبت به حقوق و تکالیف شهروندی مشاهده می‌شود. اگرچه نهادینه کردن اصول، مفاهیم و خلق و خویهای شهروندی در یک جامعه تنها با آموزش افراد به نتیجه نمی‌رسد و همه‌ی بخش‌های جامعه اعم از نهادهای اقتصادی، سیاسی، مذهبی، فرهنگی، خانواده و ... باید در این زمینه فعال باشند، اما تمرکز این پژوهش صرفاً بر روی نهاد آموزش رسمی و کنکاش در متون درسی است.

در جوامع امروزی بخش مهمی از مسوولیت آموزش افراد جهت پذیرش نقش‌های مختلف و نیز آموزش‌های مدنی، به عهده‌ی آموزش و پرورش است. این نهاد خود دارای دو کار ویژه‌ی مهم است؛ نخست: آماده سازی افراد برای احراز مشاغل و حرف‌گوناگون؛ دوم: آموزش افراد از حیث نحوه‌ی زیست اجتماعی‌است؛ یعنی مجموعه حقوق و تکالیفی که فرد می‌بایست نسبت به خود و دیگران رعایت کند. مجرایبی که این نهاد از آن طریق به آموزش افراد می‌پردازد، مدرسه است. در مدرسه نیز دو گونه برنامه‌ی درسی وجود دارد؛ نخست: برنامه‌ی درسی رسمی آشکار^۲ که شامل ساختارهای رسمی مدرسه، دستورالعمل‌ها، آیین‌نامه‌ها و متن‌های آموزشی مانند

^۱ - وبسایت شهرداری تهران

^۲ . Formal Curriculum

کتاب‌ها، نرم‌افزارها و مجلات آموزشی است و دوم: برنامه‌ی درسی پنهان^۱، آنچنانکه ایلچ اشاره دارد، یعنی «خصلت‌های رفتاری یا ایستارهایی است که در مدرسه آموخته می‌شوند، اما در برنامه‌ی رسمی آشکار گنجانده نشده‌اند» (گیدنز، ۱۳۸۰: ۴۵۹).

همان‌گونه که اشاره شد تمرکز پژوهش حاضر بر برنامه‌ی درسی آشکار و بویژه کتاب‌های درسی است. بنابراین جهت رسیدن به پرسش‌های پژوهش، شناخت محتوای ارائه شده در کتب درسی ضروری است. پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش‌ها است که: تمرکز کتاب‌های درسی در خصوص آموزش شهروندی بیشتر بر چه موضوعاتی است؟ آیا تاکید بیشتر بر تکالیف شهروندی است یا بر حقوق شهروندی و یا این‌که توازن منطقی میان این دو برقرار است؟ پرسش دیگر این است که سایر صور شهروندی چه سهمی در کتاب‌های درسی دارند؟ جهت پاسخگویی به این سوالات فراهم آوری مقدماتی از جمله تعریف شهروندی، بررسی ادبیات مربوط به شهروندی، ملاحظات تئوریک و تجزیه و تحلیل داده‌های مورد نظر ضروری به نظر می‌رسد.

ملاحظات نظری

نظریات حوزه شهروندی، ابعاد گوناگون این موضوع را مورد بررسی قرار داده‌اند، بخشی از این نظریات تنها به حقوق شهروندی پرداخته‌اند، پاره‌ای از رویکردها بیشتر بر تکالیف شهروندی تمرکز دارند و قسمتی از دیدگاه‌ها به موضوعات خاص شهروندی مانند: شهروندی جنسیتی، شهروندی چندفرهنگی و ... پرداخته‌اند. در حیطه‌ی حقوق شهروندی با چهار گونه حق روبرو هستیم و در بحث تکالیف نیز چهار گونه تکلیف و وظیفه دیده می‌شود. ابعاد حقوق شهروندی؛ حقوق اجتماعی و مدنی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی هستند و ابعاد تکالیف شهروندی شامل؛ تکالیف اجتماعی و مدنی، سیاسی، اقتصادی و تکالیف فرهنگی است. در مجموع با توجه به تعاریف موجود در ادبیات شهروندی، دو عامل که وزن بیشتری هم در نظریات و هم در تعاریف شهروندی دارند، بحث حقوق و تکالیف شهروندی هستند. مارشال^۲، فالکس^۳، جانوسکی^۴، میلر^۵ و ترنر^۶ اندیشمندانی هستند که هرکدام به نوعی شهروندی را با شاخصه‌های حقوق و تکالیف شهروندی بررسی می‌کنند. مارشال شهروندی را

^۱. Hidden Curriculum

^۲. T.H Marshal

^۳. Keith Faulks

^۴. Thomas Janoski

^۵. David Miller

^۶. Bryan Turner

مجموعه‌ای از حقوق می‌داند؛ وی معتقد است شهروندی نوعی منزلت اجتماعی است که جامعه آنرا به تمامی اعضاء اعطا نموده و به موجب آن تمامی افراد از جایگاه، حقوق و وظایف برابر که توسط قانون حمایت و تثبیت شده برخوردارند (مارشال، ۱۹۵۰). ترنر، شهروندی را مجموعه‌ای از حقوق و الزامات اجتماعی می‌داند که به افراد در یک جامعه شهری «هویت رسمی و قانونی» داده و این حقوق و الزامات اجتماعی و قانونی باعث شکل‌گیری نهادهای اجتماعی و قانونی یک جامعه شهری چون نظام قضایی، پارلمانی و دولت رفاه شده‌است (ترنر، ۱۹۹۲). کیث فالكس (۱۳۸۱) معتقد است شهروند از یک سو حقوقی را دریافت می‌کند و از سوی دیگر به مدد همین حقوق، تعهداتش را نسبت به اجتماع به جا می‌آورد. به دنبال این تعاریف، جانوسکی شهروندی را عضویت فعال و غیر فعال افراد در یک دولت-ملت با حقوق و تکالیف عام‌گرایانه‌ی مشخص در یک سطح مشخص از برابری می‌داند (جانوسکی، ۱۹۹۷) و در نهایت میلر شهروندی را دارای دو رکن اصلی می‌داند؛ انگیزش و مسئولیت یعنی اینکه دولت دارای وظایفی در قبال افراد است و افراد نیز تعهداتی در مقابل دولت دارند (میلر، ۲۰۰۰: ۸۳). بدین ترتیب و با اشارات نظری بالا اهمیت دو بعد اصلی شهروندی یعنی حقوق و تکالیف شهروندی برای ما روشن می‌شود. اما نکته قابل ذکر در اینجا این است، که مفهوم شهروندی محدود به حوزه حقوق و تکالیف نیست، بلکه جنبه‌های دیگری از شهروندی نیز مورد نظر است.

همان‌گونه که اشاره شد رویکردها و نظریات مختلف ابعاد گوناگونی از شهروندی را مورد توجه قرار داده‌اند. شهروندی جمهوری خواهانه^۱ بر وجوه عمومی و مشارکتی شهروندی تاکید دارد (پینتر، ۲۰۰۵). شهروندی رادیکال تکثرگرا^۲ بر مشارکت در عرصه‌ی عمومی به عنوان بنیاد شهروندی تاکید می‌کند (عظیمی، هاشمی و رضوی‌زاده، ۱۳۸۷). دغدغه‌ی شهروندی لیبرال^۳ دفاع از آزادی افراد و حقوق مدنی در مقابل دولت است، و نظام سیاسی را مسوول تامین آزادی‌های فردی می‌داند که برای تحقق زندگی آزاد لازم است (نجاتی حسینی، ۱۳۸۰). شهروندی بوم‌شناختی^۴ اشاره به حقوق و مسوولیت‌های شهروندان و نیز به رابطه‌شان با طبیعت و محیط بزرگتر دارد (ترنر، ۲۰۰۶) به گونه‌ای که شهروندان را از این جهت صاحب حق می‌داند که محیط زیست سالمی را داشته باشند و نیز مکلف به حفظ محیط زیست می‌داند و

^۱. Republic Citizenship

^۲. Radical Pluralistic Citizenship

^۳. Liberal Citizenship

^۴. Ecological Citizenship

در نهایت شهروندی جنسیتی^۱ بر مطالبات و خواسته‌های زنان و دیگر تنوعات جنسی تأکید دارد که برای به دست آوردن استقلال و ابراز حقوق خود تلاش می‌کنند (لیستر، ۱۹۹۷).

ابعاد حقوق شهروندی

جدول ۱: نقشه شناختی مولفه‌های شهروندی

مولفه‌ها	ابعاد	گونه فرعی	گونه اصلی
حق برخورداری از رفاه و خدمات اجتماعی، امنیت، تامین اجتماعی، حق دادرسی، حق احراز مناصب دولتی و غیر دولتی، حق تشکیل سازمان‌های داوطلبانه و بنگاه‌های غیرانتفاعی، حق برخورداری از آزادی بیان، مذهب و عقیده.	اجتماعی و مدنی	دولت	شهروندی
حق بهرمندی از آموزش (تحصیل و تدریس)، حق نشر آثار علمی، ادبی و...	فرهنگی		
حق برخورداری از رأی دادن، عضویت و مشارکت سیاسی، حق گفتگوی سیاسی عقلانی با دیگران، حق مناظره بر سر مطالبات حزبی، حق برگزاری راهپیمایی و تظاهرات، حق داشتن حزب و تشکل سیاسی.	سیاسی		
حق کار و فعالیت، حق مالکیت، حق عقد قراردادهای اقتصادی، حق کسب معاش از طریق قانونی.	اقتصادی	شخص	
همکاری و مشارکت در امور عمومی، مشورت با دیگران در اموری که مربوط به همه شهروندان است، احترام و عمل به ارزش‌ها و هنجارهای جامعه، پاسداری از نمادهای ملی، تعلق به موطن و داشتن حس پیروزی و شکست در هنگام موفقیت‌ها و ناکامی‌ها، مشارکت در دفاع از حریم کشور، احترام‌گذاری به تشخص انسانی و حرمت نهادن به حق‌های بنیادی و آزادیهای محق و قانونی، کمک به هم‌نوع.	اجتماعی و مدنی		
تحصیل و کسب درجات علمی از مجاری قانونی و علمی، مراعات اخلاق علمی و پرهیز از سرقت ادبی، نگهداری و حفاظت از آثار تاریخی و باستانی، آموزش صحیح در صورت توانایی آموزش و...	فرهنگی		

^۱. Gendered citizenship

ادامه‌ی جدول ۱: نقشه شناختی مولفه‌های شهروندی

گونه اصلی	گونه فرعی	ابعاد	مولفه‌ها
شهروندی	تکالیف	اقتصادی	کار و فعالیت، عدم تجاوز به مالکیت دیگران، احترام به قراردادهای اقتصادی، کسب معاش از طریق قانونی.
		سیاسی	مشارکت سیاسی، حضور فعالانه در مباحثات و تصمیم‌گیری‌های سیاسی، مشارکت در عرصه‌ی عمومی، انتقاد نسبت به عملکردهای دولت‌مردان و سردمداران.
	جنسیتی		تلاش در جهت به دست آوردن حقوق جنسیتی، تاسیس نهادهایی جهت حمایت از گروه‌های اقلیت، مطالبه برابری در دادخواهی‌ها و حقوق مربوط به دیه، طلاق، برابری دستمزد و... برای همه.
	بوم شناختی		بهرمندی از محیط زیست سالم، حق استفاده متعارف از محیط زیست (جنگل، دریا، کوه و...)، بهرمندی از آموزش و آگاهی در خصوص حفاظت و نگهداری از زیست بوم، حفظ محیط زیست، مانند تمیز نگه‌داشتن کوچه، خیابان و محل زندگی، تعمیر به موقع خودرو جهت جلوگیری از آلودگی هوا، نگهداری از پارک‌ها، بوستان‌ها، سبزه‌ها، رودخانه‌ها، آب‌های جاری، دریاها و دریاچه‌ها و... تا مساله‌ی گرم شدن کره‌ی زمین، باران‌های اسیدی و نازک شدن لایه ازن و حرکت در قالب جنبش‌ها و سازمان‌های غیردولتی حامی محیط زیست.
	چند فرهنگی		مطالبه حق برابری اقلیت‌های مذهبی، دینی و نژادی در تمامی حقوق و تکالیف شهروندی.
	ضد شهروندی		آموزه‌های مخالف با شهروندی‌های ذکر شده

پرسش‌های پژوهش

- ۱- تمرکز کتاب‌های درسی در خصوص آموزش شهروندی بیشتر بر چه شاخص‌ها و موضوعاتی است؟
- ۲- آیا بیشترین تاکید بر تکالیف شهروندی است یا بر حقوق شهروندی و یا این‌که توازن منطقی میان این دو برقرار است؟

۳- سایر صور شهروندی چه سهمی در کتاب‌های درسی دارند؟

روش پژوهش

در این پژوهش با توجه به اهداف مورد نظر تحقیق، تکنیک تحلیل محتوا مناسب تشخیص داده شد. تحلیل محتوی^۱ تکنیکی پژوهشی است که برای تشریح کمی، نظام مند و عینی محتوی آشکار پیام به کار می‌رود. واژه پیام، اشاره به داده‌های موجود مانند: مطالب مکتوب، برنامه‌های رسانه‌ها، مصنوعات و هر چیزی دارد که بتواند یک مجموعه واحد به شمار آید. (بیکر، ۱۳۸۶: ۳۱۵-۳۱۶). وجه دیگر این روش، تحلیل محتوای کیفی است که با استفاده از رویکرد کیفی و با به کارگیری فنون مختلف، به تحلیل نظام مند متون حاصل از مصاحبه‌ها، یادداشت‌های روزانه، یادداشت‌های مشاهدات و یا اسناد می‌پردازد. افزون بر این، موادی مانند تصاویر، نوارهای صوتی و ..... را نیز می‌توان با این روش مورد تحلیل قرار داد (حریری، ۱۳۸۵: ۲۶۴). در این تحقیق این دو روش در کنار هم به کار گرفته شدند. در تحلیل محتوای کیفی، متن به شیوه‌ای قاعده‌مند و گام به گام به واحدهای تحلیلی تقسیم می‌شود و با دنبال کردن سوال اصلی یا همان مساله پژوهش، مقوله‌ها بر اساس جنبه‌های نظری ویژه تکوین می‌یابند و از طریق حلقه‌های بازخورد و بازنگری‌های لازم، تطابق مقوله‌ها در رابطه با نظریه و شیوه‌های تحلیل، تضمین می‌شود (حریری، ۱۳۸۵: ۲۶۴). تحلیل محتوای کیفی دارای دو شیوه توسعه استقرائی مقوله‌ها^۲ و توسعه قیاسی مقوله‌ها^۳ است. در تحقیق حاضر مقوله‌سازی به شیوه دوم صورت گرفته است. یعنی ابتدا بر اساس نظریه مورد استفاده نقشه شناختی و دستور کار رمز-گذاری تهیه شده، مقوله‌ها و ابعاد آن مشخص گشته و سپس بر اساس آن، متون مورد بررسی قرار گرفته و اطلاعات موجود در ذیل مقوله‌ها گنجانده شده‌اند. بدین گونه که بر اساس نظریه-های مختلف به کار رفته در چارچوب مفهومی، با تهیه دستور کار رمزگذاری، نقشه شناختی تحقیق ترسیم شده و ذیل هر کدام از ابعاد شهروندی، ابعاد فرعی و مؤلفه‌های آن‌ها شناسایی شده‌اند. بنابراین، شیوه به کارگیری مقوله‌ها، شیوه‌ای قیاسی است. یعنی مقوله‌ها نه از دل داده‌ها و در آخرین مرحله تحقیق، بلکه بر اساس مدل نظری و به گونه‌ای از پیش موجود مورد استفاده قرار گرفته‌اند. جامعه آماری تحقیق حاضر مشتمل بر کلیه کتاب‌های درسی مقاطع راهنمایی و دبیرستان است. با توجه به اینکه آموزش‌ها از دوره راهنمایی به صورت جدی‌تر و با

1. Content Analysis

2. Inductive Category Development

3. Deductive Category Development

برنامه دنبال می‌گردد، نقطه‌ی شروع را سال اول راهنمایی و نقطه‌ی پایانی را دوره پیش-دانشگاهی قرار داده‌ایم. از میان دروس دوره راهنمایی دروسی که نزدیکی بیشتری به مساله آموزش‌های شهروندی دارند، یعنی سه درس فارسی، دروس دینی (پیام‌های آسمانی اول راهنمایی و تعلیمات دینی و فرهنگ اسلامی دوم و سوم راهنمایی) و تعلیمات اجتماعی (اول تا سوم راهنمایی) گزینش شدند، و از میان دروس دوره دبیرستان درس مطالعات اجتماعی سال اول و دروس دین و زندگی سال‌های اول تا سوم دبیرستان و پیش‌دانشگاهی انتخاب شدند. علت این انتخاب اشتراک دروس مورد نظر در همه رشته‌ها و نیز تمرکز این دروس به امور انسانی و اجتماعی (از جمله آموزه‌های شهروندی) می‌باشد. واحد زمینه‌ای (متن) کتب درسی انتخاب شده‌ی دوره‌های مذکور در سال تحصیلی ۹۱-۱۳۹۰ می‌باشد و واحد تحلیل (ثبت) مفاهیم مرتبط با آموزش شهروندی می‌باشند.

از حیث اعتبار و پایایی، در این تحقیق شیوه غالب اعتبار، اعتبار صوری بوده‌است. اعتبار صوری^۱ به ارزیابی ذهنی پژوهش‌گر از اعتبار ابزار تحقیق بستگی دارد. در این تحقیق کوشش شده‌است مراحل و فرآیند کار را با چارچوب مفهومی و راهنمای تحقیق هماهنگ کنیم، از ارزیابی‌های اساتید بهره گرفته‌شده و سعی گردید تمامی مراحل و معیارهایی را که محققان دیگر در تحقیقات مشابه تحقیق حاضر طی نموده‌اند، رعایت شود. از حیث اعتبار معنایی^۲ نیز در اینجا، داده‌های تحقیق نسبت به نظریه‌های به کار رفته در چارچوب مفهومی مورد بررسی قرار گرفته‌اند و کوشش شده‌است تا تمامی مقوله‌ها و موارد استخراج شده متناسب با چارچوب مفهومی باشند.

از نظر پایا بودن در تحلیل محتوا، پایایی را به سه قسم تقسیم نموده‌اند: پایداری^۳، بازنمایی^۴ و دقت^۵. در این تحقیق، هنگامی که کل کتاب‌های نمونه را بررسی کردیم و کار به اتمام رسید، یک بار دیگر به بررسی مجدد کتاب‌ها پرداختیم و مقوله‌های مشخص شده را دوباره تحلیل نمودیم. نتیجه بررسی مجدد تفاوتی با بررسی و کدگذاری پیشین نداشت. برای بررسی بازنمایی تحقیق حاضر، نیمی از داده‌های تحقیق را انتخاب نموده و به همراه چارچوب مفهومی تحقیق و توضیحات تکمیلی در اختیار سه نفر کارشناس قراردادیم و به صورت شفاهی نیز اهداف و مراحل تحقیق را برای آنها تشریح نمودیم. سپس از آنها خواستیم که بر اساس

1. Face/ Formal Validity

2. Semantic Validity

3. Stability

4. Reproducibility

5. Accuracy

مدل مفهومی، داده‌ها را مجدداً بررسی کنند. لازم به ذکر است که اطلاعات مذکور را به صورت جداگانه در اختیار داوران قرار دادیم. در مرحله بعدی نتایج تحلیل سه داور را با همدیگر و نیز با کدگذاری نگارندگان مقایسه نمودیم. ضریب توافق میان سه داور مذکور و نیز میان آنها و کدگذاری این محققان در تمامی موارد بالای ۹۰٪ بوده است؛ که نشان دهنده پایایی بالای تحقیق است.

یافته‌های تحقیق

در اینجا با توجه به چارچوب نظری در دسترس به جستجوی مولفه‌های شهروندی در کتاب‌های درسی پرداخته شد. نتایج تحلیل محتوا به قرار زیر است. ابتدا از وجود یا عدم وجود آموزش‌های شهروندی و ابعاد آن در کتاب‌های بررسی شده شروع می‌کنیم.

جدول ۲: وجود یا عدم وجود آموزش‌های شهروندی در کتاب‌های درسی

پیش‌دانشگاهی	تعلیمات دینی			تعلیمات اجتماعی			فارسی			کتاب					
	دبیرستان			راهنمایی			اول دبیرستان	راهنمایی			دوره				
	سوم	دوم	اول	سوم	دوم	اول		سوم	دوم	اول	ابعاد فرعی	ابعاد	متغیر اصلی		
-	✓	-	-	✓	-	-	-	✓	✓	-	-	-	اجتماعی و مدنی	حقوق	شهروندی
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	فرهنگی		
-	-	-	-	-	-	-	✓	✓	-	-	-	-	سیاسی		
-	-	-	-	✓	-	-	-	-	✓	-	-	-	اقتصادی		

ادامه‌ی جدول ۲: وجود یا عدم وجود آموزش‌های شهروندی در کتاب‌های درسی

پیش‌دانشگاهی	تعلیمات دینی						تعلیمات اجتماعی						فارسی			کتاب		
	دبیرستان			راهنمایی			اول دبیرستان			راهنمایی			راهنمایی			دوره		
	اول	دوم	سوم	اول	دوم	سوم	اول	دوم	سوم	اول	دوم	سوم	اول	دوم	سوم	ابعاد اصلی	ابعاد	ابعاد فرعی
✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	شهروندی	تکالیف	اجتماعی و مدنی
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	فرهنگی			
-	✓	-	-	✓	-	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	سیاسی			
-	-	✓	✓	-	-	-	-	-	✓	-	-	-	-	-	اقتصادی			
-	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	جنسیتی			
✓	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	✓	-	✓	✓	-	بوم شناختی			
-	-	-	-	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	✓	-	چند فرهنگی			
-	-	✓	-	✓	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ضد شهروندی			

وجود ندارد - وجود دارد ✓

آن‌گونه که ملاحظه می‌شود در هیچ‌کدام از کتاب‌های بررسی شده مصادیقی کامل از تمامی ابعاد و مولفه‌های شهروندی وجود ندارد. به عبارتی هرکدام از کتاب‌ها تنها ابعادی چند از آموزش‌های شهروندی را مد نظر قرار داده‌اند. این امر خود گویای آن است که در برنامه‌ی درسی آشکار مدرسه در ایران، کوشش جدی برای آموزش شهروندی وجود ندارد. در میان تمامی کتاب‌های بررسی شده هیچ مصادیقی از آموزش‌های مربوط به حقوق و تکالیف فرهنگی دیده نمی‌شود. همچنین از حقوق و تکالیف سیاسی نیز تنها هر کدام دو مورد در کتاب‌ها یافت شده‌است. و از شهروندی جنسیتی نیز تنها یک مورد در کتاب دینی پایه‌ی سوم دبیرستان مشاهده شده‌است. آموزش‌های شهروندی بوم شناختی در پنج درس ذکر گردیده و شهروندی

چندفرهنگی تنها در دو مورد از کتاب‌های بررسی شده وجود داشته‌اند و در دو کتاب نیز آموزه‌های ضدشهروندی یافت شده‌اند. بیشترین فراوانی موجود مربوط به حقوق و تکالیف اجتماعی و مدنی است. اما توزیع این دو نیز برابر نیست. آموزش‌های مربوط به حقوق اجتماعی و مدنی تنها در چهار مورد از کتاب‌های بررسی شده، یافت شده‌اند. در حالی که تکالیف اجتماعی و مدنی در ۱۲ مورد از کتب بررسی شده، موجود بوده است و تنها در دو کتاب چنین آموزش‌هایی وجود نداشته‌است. در ادامه به این سوال تحقیق که اگر برنامه‌هایی جهت آموزش شهروندی وجود دارد آیا بیشتر بر وظایف شهروندی تاکید دارد یا بر حقوق شهروندی؟ برای پاسخ به این پرسش باید به اطلاعات جدول زیر نیز توجه نمود:

جدول ۳: فراوانی تکرار آموزه‌های شهروندی در کتاب‌های بررسی شده

جمع کل	دبیرستان		راهنمایی			موفه‌ها	ابعاد شهروندی
	دانش اجتماعی	بینش اسلامی	فارسی	تعلیمات اجتماعی	تعلیمات دینی		
۸	۰	۱	۰	۶	۱	اجتماعی مدنی	حقوق
۰	۰	۰	۰	۰	۰	فرهنگی	
۴	۲	۰	۰	۲	۰	سیاسی	
۲	۰	۰	۰	۱	۱	اقتصادی	
۱۴	۲	۱	۰	۹	۲	جمع کل	
۳۱	۰	۶	۵	۱۱	۹	اجتماعی مدنی	تکالیف
۰	۰	۰	۰	۰	۰	فرهنگی	
۳	۰	۱	۰	۰	۲	سیاسی	
۴	۰	۳	۰	۱	۰	اقتصادی	
۳۸	۰	۱۰	۵	۱۲	۱۱	جمع کل	
۱	۰	۱	۰	۰	۰	جنسیتی	
۱	۰	۱	۰	۰	۰	جمع کل	
۶	۰	۰	۴	۲	۰	بوم‌شناختی	
۶	۰	۰	۴	۲	۰	جمع کل	
۳	۰	۱	۱	۰	۱	چندفرهنگی	
۳	۰	۱	۱	۰	۱	جمع کل	
۴	۰	۲	۰	۰	۲	ضد شهروندی	
۴	۰	۲	۰	۰	۲	جمع کل	
۶۶	۲	۱۵	۱۰	۲۳	۱۶	جمع کل موارد	

در پاسخ به این سوال و بر اساس اطلاعات دو جدول فوق می‌توان گفت: اولاً، برنامه‌ی درسی آشکار مدرسه در ایران به مسئله شهروندی و آموزش آن اهتمام جدی ندارد. و دوماً، در جاهایی هم که به این مسئله توجه شده است، بیشتر بر بعد تکالیف و وظایف شهروندان تاکید شده است تا بر حقوق آن‌ها. طبق اطلاعات جدول دوم، آموزه‌های مربوط به حقوق شهروندی در کل کتاب‌ها ۱۴ بار تکرار شده‌اند در حالی که فراوانی آموزه‌های مربوط به تکالیف شهروندی ۳۸ مورد می‌باشد که تقریباً نزدیک به سه برابر آموزه‌های مربوط به حقوق می‌باشند. همچنین از کل ۶۶ مورد آموزه‌های ابعاد مختلف شهروندی که در کل کتاب‌ها مشاهده شده است، ۳۸ مورد یعنی بیش از نیمی از موارد مربوط به تکالیف شهروندی هستند که از میان آن‌ها ۳۱ مورد مربوط به تکالیف اجتماعی و مدنی هستند.

حال اگر یک‌بار دیگر وجود آموزش‌های شهروندی را در کتاب‌های بررسی شده به تفکیک مقطع تحصیلی بررسی کنیم، به نتایج جالب توجهی خواهیم رسید:

جدول ۴: آموزه‌های شهروندی در کتاب‌های بررسی شده به تفکیک مقطع تحصیلی

ابعاد شهروندی	مولفه‌ها	راهنمایی	دبیرستان	جمع کل
حقوق	اجتماعی مدنی	۷	۱	۸
	فرهنگی	۰	۰	۰
	سیاسی	۲	۲	۴
	اقتصادی	۲	۰	۲
جمع کل				
تکالیف	اجتماعی مدنی	۲۵	۶	۳۱
	فرهنگی	۰	۰	۰
	سیاسی	۲	۱	۳
	اقتصادی	۱	۳	۴
جمع کل				
۲۸				
جنسیتی				
۱				
جمع کل				
۱				
بوم‌شناختی				
۶				
جمع کل				
۶				
چندفرهنگی				
۳				
جمع کل				
۳				
ضد شهروندی				
۴				
جمع کل				
۴				
جمع کل موارد				
۶۶				

آن‌گونه که ملاحظه می‌شود، از میان ۱۴ مورد از آموزه‌های حقوق شهروندی که در کتاب‌های بررسی شده وجود داشته است، ۱۱ مورد در کتاب‌های مقطع راهنمایی و تنها ۳ مورد در کتاب‌های مقطع دبیرستان بوده‌اند. ۲۸ مورد از آموزش‌های تکالیف شهروندی نیز در کتب مورد مطالعه موجود بوده است که از میان آنها ۲۸ مورد در کتب مقطع راهنمایی و ۱۰ مورد در کتاب‌های دوره دبیرستان بوده‌اند. از میان ۶۶ مورد کل آموزه‌های شهروندی نیز ۴۹ مورد یعنی ۷۴/۲٪ درصد کل آن‌ها در کتاب‌های دوره راهنمایی و ۱۷ مورد برابر با ۲۵/۷٪ درصد در کتب دوره دبیرستان بوده‌اند. بر این اساس می‌توان گفت که در کتاب‌های دوره راهنمایی بیشتر از دوره دبیرستان به مساله شهروندی و ابعاد آن و آموزش شهروندی به دانش‌آموزان توجه شده است.

در ادامه نتیجه کلی تحقیق را مشاهده می‌کنیم:

جدول ۵: توزیع فراوانی و درصد ابعاد شهروندی در کتاب‌های بررسی شده

مفاهیم مرتبط با شهروندی	فراوانی	درصد	درصد معتبر
حقوق اجتماعی مدنی	۸	۱۲/۱٪	۱۲/۱٪
حقوق سیاسی	۴	۶/۰۶٪	۶/۰۶٪
حقوق اقتصادی	۲	۳/۰۳٪	۳/۰۳٪
تکالیف اجتماعی مدنی	۳۱	۴۶/۹۶٪	۴۶/۹۶٪
تکالیف اقتصادی	۴	۶/۰۶٪	۶/۰۶٪
تکالیف سیاسی	۳	۴/۵۴٪	۴/۵۴٪
شهروندی زیست‌محیطی	۶	۹/۰۹٪	۹/۰۹٪
شهروندی جنسیتی	۱	۱/۵۱٪	۱/۵۱٪
شهروندی چند فرهنگی	۳	۴/۵۴٪	۴/۵۴٪
ضد شهروندی	۴	۶/۰۶٪	۶/۰۶٪
جمع کل	۶۶	۱۰۰٪	۱۰۰٪

بیشترین فراوانی موجود در کتاب‌های درسی در میان ابعاد مختلف آموزه‌های شهروندی، با ۳۱ مورد معادل ۴۶/۹۶٪ درصد کل آموزه‌ها مربوط به تکالیف اجتماعی و مدنی می‌باشد و حقوق اجتماعی و مدنی با ۸ مورد برابر با ۱۲/۱٪ درصد، آموزه‌های ضد شهروندی با ۴ مورد برابر با ۶/۰۶٪ درصد و آموزه‌های شهروندی زیست‌محیطی با ۶ مورد معادل ۹/۰۹٪ درصد

کل موارد، به ترتیب در رده‌های بعدی قرار دارند. کمترین فراوانی نیز با ۱ مورد برابر با ۱/۵۱٪ درصد مربوط به شهروندی جنسیتی می‌باشد.

از دیگر موارد قابل ملاحظه در این بررسی، سهمی است که کتاب‌های مختلف و نیز دوره‌های مختلف در آموزه‌های شهروندی داشته‌اند. همان‌گونه که در جدول شماره ۶ ملاحظه می‌شود دوره‌ی راهنمایی (۷۴/۲۴٪) سهمی تقریباً سه برابر دوره‌ی دبیرستان (۲۵/۷۵٪) در خصوص آموزه‌های شهروندی دارد. به همین ترتیب از میان دروس دوره‌ی راهنمایی، درس تعلیمات اجتماعی با (۳۷/۰۹٪) تعلیمات دینی با (۲۲/۵۸٪) و فارسی با (۱۶/۱۲٪) به ترتیب بیشترین سهم را در انتقال آموزه‌های شهروندی دارند. از میان دروس دوره‌ی دبیرستان هم به ترتیب دروس دین و زندگی با (۲۰/۹۶٪) و درس مطالعات اجتماعی با (۳/۲۲٪) به ترتیب بیشترین سهم را در آموزه‌های شهروندی دارند. بنابراین می‌توان گفت سرمایه‌گذاری برنامه‌ریزان درسی در خصوص آموزه‌های شهروندی خواسته یا ناخواسته در دوره‌ی راهنمایی متمرکز شده‌است. البته طبیعی است که درس تعلیمات اجتماعی دوره‌ی راهنمایی بیشترین سهم را در آموزه‌های شهروندی داشته باشد. این درس در کنار درس دین و زندگی دوره‌ی دبیرستان از حیث تنوع آموزه‌های شهروندی در صدر دروس بررسی شده قرار می‌گیرد. لازم به ذکر است آموزه‌های ضد شهروندی در دو گروه درسی تعلیمات دینی دوره‌ی راهنمایی و دین و زندگی دوره‌ی دبیرستان به یکسان یعنی هرکدام ۲ مورد یافت شده است، و در سایر کتاب‌ها چنین آموزه‌های مشاهده نگردید (جدول شماره ۶).

جدول ۶: درصد سهم کتاب‌های مطالعه شده در آموزه‌های شهروندی

ردیف	دبیرستان			راهنمایی			مولفه‌ها	ابعاد شهروندی
	تعلیمات دینی	تعلیمات اجتماعی	فارسی	تعلیمات اسلامی	تعلیمات اجتماعی	فارسی		
۱۲/۱۲	۰	۱/۵	۰	۹/۰۹	۱/۵	اجتماعی مدنی	حقوق	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	فرهنگی		
۶/۰۶	۳/۰۳	۰	۰	۳/۰۳	۰	سیاسی		
۳/۰۳	۰	۰	۰	۱/۵	۱/۵	اقتصادی		
۴۷	۰	۹/۰۹	۷/۵۷	۱۶/۶۶	۱۳/۶۳	اجتماعی مدنی	تکالیف	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	فرهنگی		

ادامه‌ی جدول ۶: درصد سهم کتاب‌های مطالعه شده در آموزه‌های شهروندی

شماره ردیف	دبیرستان		راهنمایی			مولفه‌ها	ابعاد شهروندی
	تعلیمات دینی	تعلیمات ایستادگی رهنی	فقرت تبی	پیش اسلامی	دانش اجتماعی		
۴/۵۴	۰	۱/۵	۰	۰	۳/۰۳	سیاسی	تکالیف
۶/۰۶	۰	۴/۵۴	۰	۱/۵	۰	اقتصادی	
۱/۵	۰	۱/۵	۰	۰	۰	جنسیتی	
۹/۰۹	۰	۰	۶/۰۶	۳/۰۳	۰	زیست محیطی	
۴/۵۴	۰	۱/۵	۱/۵	۰	۱/۵	چند فرهنگی	
۹۴	۳/۰۳	۱۹/۶۹	۱/۱۵ ۱۵	۳۴/۸۴	۲۱/۲۱	جمع کل آموزه‌های شهروندی	
	۲۲/۷۲		۷۱/۲۱				
۱۰۰	۳/۰۳	۰	۰	۳/۰۳	۰	ضد شهروندی	

نتیجه‌گیری

نتیجه این تحقیق نشان می‌دهد که در ایران آموزش و پرورش، اهتمام جدی و کارآمدی در زمینه آموزش شهروندی ندارد. آموزه‌های شهروندی منعکس شده در برنامه‌ی درسی آموزش و پرورش ایران عمدتاً تکلیف مدارانه است و آموزه‌های مرتبط با حقوق شهروندی و شهروندی‌های جنسیتی، چندفرهنگی و زیست‌محیطی به شدت کم مایه‌اند. آنچه نگارندگان از خلال این تحقیق درک کرده است این است که آموزه‌های موجود در کتب درسی بیشتر از آن که به آموزش، جامعه‌پذیری و درگیر کردن ذهن دانش آموز با مسائل مختلف و مورد نیاز بپردازند، بیشتر بر تاریخچه‌ها و تعاریف و تقسیم‌بندی‌ها تاکید کرده‌اند و مطالب را در قالب‌های تکراری و کلیشه‌ای به دانش آموز انتقال می‌دهند. این امر می‌تواند باعث انباشته شدن اطلاعات و عدم پردازش آن‌ها توسط دانش‌آموزان شود. این موضوعات باعث می‌شود که هدف اصلی مورد نظر در میان سیلی از تاریخچه‌ها و تقسیم بندی‌ها گم شود.

در بررسی کتب درسی مورد نظر دیده شده‌است در مواقعی که قرار است به حقوق شهروندی افراد پرداخته شود به نوعی بر وظایف سازمان‌ها و نهادها تاکید می‌گردد؛ روشن است که تاکید بر وظایف یک سازمان یا نهاد، لزوماً تحقق حقوق شهروندی را نمی‌تواند در پی داشته باشد. چه بسیار نهادها و سازمان‌هایی که به تعهدات و وظایف خود عمل نمی‌کنند. به هرروی آنچه مشخص است تاکید کتب درسی بر بعد خاصی از شهروندی یعنی تکالیف شهروندی است.

این مساله شاید به این دلیل باشد که نگرش نویسندگان کتب درسی نوعی نگرشی آمرانه به مبحث آموزش است. حقوق و تکالیف شهروندی باید در خلال فرایند جامعه‌پذیری برای دانش-آموز نهادینه شود. به گونه‌ای که دانش آموز در همه حال با آن آموزه درگیر باشد و به دغدغه ذهنی وی تبدیل گردد. روشن است که صرف تاکید بر وظایف یک سازمان این هدف را محقق نمی‌کند.

با توجه به نتایج یافته‌های این تحقیق نهاد آموزش در ایران نسبت به شهروندی‌های جنسیتی، چندفرهنگی و زیست‌محیطی توجه اندکی دارد و در حقیقت این موضوعات را در اولویت کاری خود قرار نداده است. شاید بتوان گفت رفتارهایی چون بی توجهی به محیط زیست، کم توجهی به حقوق زنان و از سوی افراد ناشی از این مساله باشد. جالب توجه این است که آموزه‌های موجود در کتب درسی، به جای پرداختن به حقوق اشخاص حقوقی و حقیقی، شرح وظایف آن‌ها را نسبت به هم بیان کرده است و نه حقوق آن‌ها.

منابع

۱. اعتصامی، محمد مهدی و جوارشکیان، عباس. (۱۳۸۹). قرآن و تعلیمات دینی (۱)، (۲)، (۳) و پیش‌دانشگاهی. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
۲. اکبری شلدراهی، فریدون و دیگران. (۱۳۸۹). فارسی سال اول، دوم و سوم راهنمایی. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
۳. امینی، ابراهیم و موسوی حسینی، سید علی اکبر. (۱۳۸۹). فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی سال اول و دوم راهنمایی. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
۴. بخشنامه شماره ۱۳۸۳/۱/۲۰-۱/۸۳/۷۱۶، مصوبه مجلس شورای اسلامی.
۵. بیکر، ترز. (۱۳۸۵). نحوه انجام تحقیقات اجتماعی. ترجمه هوشنگ نائیبی. تهران: انتشارات روش.
۶. رجب زاده، احمد، ملکی، حسن و ناصری، محمد مهدی. (۱۳۸۹). مطالعات اجتماعی سال اول دبیرستان. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
۷. صدری افشار، غلامحسین و نسری حکمی، نسترن. (۱۳۷۷). فرهنگ فارسی امروز. تهران: نشر کلمه.
۸. فالکس، کیث. (۱۳۸۱)، شهروندی. ترجمه محمدجعفر دلفروز. تهران: کویر.
۹. فتحی واجارگاه، کوروش و واحد چوکده، سکینه. (۱۳۸۵). شناسایی آسیب‌های تربیت شهروندی در برنامه درسی پنهان: نظام آموزش متوسطه نظری از دیدگاه معلمان زن شهر تهران و ارائه راهکارهایی برای بهبود وضعیت آن، فصل‌نامه نوآوری‌های آموزشی، ۱۷(۵).
۱۰. کاپلسون، فردریک. (۱۳۷۰). تاریخ فلسفه، جلد پنجم فیلسوفان انگلیسی از هابز تا هیوم. ترجمه‌ی امیر جلال‌الدین اعلم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۱. کاستلز، ا و دیویدسون، آ. (۱۳۸۲). شهروندی و مهاجرت. جهانی شدن و سیاست تعلق. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۱۲. کاظمی، علی. (۱۳۸۹). پیام‌های آسمان. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
۱۳. کانگ، سوگوون. (۱۳۸۴). توماس هابز و جان لاک. ترجمه‌ی محمد بقایی ماکان. تهران: نشر اقبال.
۱۴. کریپندورف، کلوس. (۱۳۸۶). تحلیل محتوا، مبانی روش‌شناسی. ترجمه هوشنگ نائیبی. تهران: نشر نی.

۱۵. کیویستو، پیتر. (۱۳۸۷). اندیشه‌های بنیادی در جامعه‌شناسی. ترجمه منوچهر صبوری. تهران: نشر نی.
۱۶. گیدنز، آنتونی. (۱۳۸۰). جهان رها شده: گفتارهایی دربارهٔ یکپارچگی جهانی. ترجمهٔ حاجی عبدالوهاب. تهران: نشر دانش.
۱۷. لاک، جان. (۱۳۸۸). رساله ای درباره حکومت. ترجمه حمید عضدانلو. تهران: نشر نی.
۱۸. لطف آبادی، حسین. (۱۳۸۵). آموزش شهروندی ملی و جهانی همراه با تحکیم هویت و نظام ارزشی دانش آموزان. فصل نامه نوآوری‌های آموزشی، ۱۷(۵).
۱۹. مژگان عظیمی هاشمی، ندا رضوی زاده. (۱۳۸۷). حق شهروندی و فضای شهری. مشهد: جهاد دانشگاهی، گروه پژوهشی علوم اجتماعی.
۲۰. ملکی، حسن، انتظاری، علی و ناصری، محمد مهدی. (۱۳۸۹). تعلیمات اجتماعی سال اول، دوم و سوم راهنمایی. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی ایران.
۲۱. لاک، جان. (۱۳۷۷). نامه‌ای در باب تساهل. ترجمه‌ی شیرزاد گلشاهی. تهران: نشر نی.
۲۲. نجاتی حسینی، سید محمود. (۱۳۸۰). بررسی جایگاه مفهوم شهروندی در قانون شهرداری ایران. تهران: انتشارات سازمان شهرداری‌های کشور.
۲۳. هابز، توماس. (۱۳۸۹). لویاتان. ترجمه حسین بشیریه. تهران: نشر نی.
24. Baubock, Rainer. (2003). Reinventing urban citizenship, *Citizenship Studies*, Vol. 7. No. 2.
25. Brown, Alison and Annali Kristiansen. (2009). *Urban Politics & the Right to the City: Rights, Responsibilities and Citizenship*, Habitat, Denmark, UNESCO.
26. Buckle, Simon. (2007). *Performing urban citizenship; contesting social rights in multi-level policy spaces*, paper prepared for the conference on "pathways to legitimacy? The future of global and regional governance" in Warwick, England, Sept.
27. Campbells and Feinstein (1997). *Readings in Urban Theory*, Blackwell.
28. Dennis A. Rondinelli and Michael A. Berry. (2000) *Environmental citizenship in multinational corporations: social responsibility and sustainable development*, University of North Carolina at Chapel Hill USA.
29. Demaine, J and H. Entwistle (Eds.). (1996). *Beyond Communitarianism*. MC Millan.
30. Foweraker, J. and T. Landman. (1997). *Citizenship Rights and Social Movements*, OUP.
31. Groenewald. Leila. (2009). *Urban Citizenship Debates in South African Settings: a Case for Subsidiary*, Google, Urban cit.

32. Held, David. (1996). *Models of democracy*. Cambridge, Polity Press.
33. Isin, Engin. F. and Mayer Seimiatycki. (1999). *Fate and Faith: Claiming Urban Citizenship in Immigrant Toronto*, working paper No. 8. CERIS, Canada.
34. Isin, Engin. (2006). *Rethinking Urban Citizenship*, Agent De Recherche INRS-UCS. 2mars. 2006.
35. Isin, E. F. (1999). Introduction: Cities and citizenship in a global age, *Citizenship Studies*, 3:2, 165 — 171
36. Lister, Ruth. (1997). *Citizenship: Feminist Perspectives*, Macmillan: Basingstoke Lancaster University.
37. Marshall, Thomas. (1950). *Citizenship and social class*. Cambridge: Pluto Press.
38. Mann. P. H. (1998). *An Approach to Urban Sociology*. RKP.
39. Mclean. I. (1996). *Oxford Concise Dictionary of politics*. OUP.
40. Morgan. D. R and P. E. England. (1999). *Managing Urban America*. CHP.
41. Municipal ACT Reform. (2000). Legislation. [Http: // Law. Muni/ 16. Htm-2000/](http://Law.Muni/16.Htm-2000/) google.
42. Rouan, Marie. (2009). *Urban Citizenship and the Right to the City: the Case of Undocumented Immigrants in Marseille*. UCL. Working Papers No. 135. ISSN 1474- 3280.
43. Turner, Bryan. (1986). *Citizenship and capitalism: the debate over reformism*. London: Allen and Unwin.
44. Turner, Bryan. (1992). *Outline of a theory of citizenship*. In Mouffe, Chantal [Ed] (1992). *Dimensions of radical democracy: pluralism, citizenship, community*. London: Verso.
45. Turner, Bryan. [ed] (1994). *Citizenship and social theory*. London: Sage.
46. Turner, B.S & Hamilton, p. (1994) (Ed) *citizenship: critical concept*, Routledg, 2 vol.
47. Turner, Bryan (2006). *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Cambridge University press.
48. *Urban citizenship: The slogan is participation*. (2007). Google. Urbancitizenship. 2009.
49. UTC. (2004). *City and Citizenship for the 21th Century: Collective Urban Spaces- new Perspectives*. Forum Barcelona.
50. Vitermark Justus Et al. (2005). *Reinventing Multi Culturalism: Urban Citizenship and the Negotiation of Ethnic Diversity in Amsterdam*. *International Journal of Urban and Regional Research*. Vol. 29. 3. PP. 622-640.